

**ОВОЛОДІННЯ ГРАМАТИЧНИМИ НОРМАМИ УКРАЇНСЬКОЇ
МОВИ ЯК УМОВА ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦЯ В УМОВАХ
ПОЛІКУЛЬТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА**

Постановка проблеми. Посилення уваги науковців і практиків до проблеми мовної освіти у вищих педагогічних навчальних закладах зумовлене насамперед новітніми тенденціями в системі середньої й вищої школи: орієнтацією на гуманізацією, гуманітаризацією освітнього простору, розвитком мовної особистості студента, його професійно-мовленнєвої компетенції. Високі вимоги, що висуває суспільство до рівня й якості професійно-педагогічної освіти бакалавра у педагогічному ВНЗ, значення культури мовлення у формуванні загальної культури особистості спричинює необхідність пошуку найефективніших форм і засобів мовної й мовленнєвої підготовки студентів педагогічних навчальних закладів.

Особливої ваги й значення проблема мовної освіти майбутнього вчителя набирає у двомовному середовищі, де досягнення високої культури мовлення ускладнюється впливом російського мовлення на процес засвоєння й дотримання норм української мови. Як відомо, розвиток культури мовлення неможливий без ґрунтовних знань граматичної системи мови, дотримання граматичних норм в усному й писемному мовленні, а тому в роботі над формуванням комунікативної компетенції майбутнього учителя в умовах українсько-російської двомовності особливу увагу слід надати засвоєнню норм української мови студентами педагогічних ВНЗ.

У низці дисертаційних досліджень проблема культури мовлення майбутнього спеціаліста в неоднорідному мовному середовищі ставала об'єктом дослідження останніх років (Н.Босак, О.Бугайчук, Ж.Горіна, Т.Окуневич та ін.), проте оволодіння граматичними нормами української мови не розглядалось як окрема й вагома складова професійної мовленнєвої культури.

Мета статті: окреслити вагу й специфіку роботи над оволодінням граматичними нормами української мови майбутніми учителями в багатовимірність середовищі.

Логіка розвитку лінгводидактики вищої школи та теорії навчання української мови у двомовному середовищі висуває нові проблеми й потребує уточнення питань, що й раніше перебували в полі зору дослідників. Такою є проблема оволодіння граматичними нормами української мови майбутніми педагогами в умовах багатовимірності. Ситуація утвердження статусу державності мови, її активізація в усіх сферах нашого життя вимагає від педагога ґрунтовних мовних знань і досконалого володіння українською мовою. Учитель завжди перебуває в зоні «підвищеної мовленнєвої відповідальності»: його мовлення – найвагоміший засіб педагогічної діяльності. Сфера діяльності вчителя-предметника досить широка і стосується процесу навчання й виховання учнів у школі, класного керівництва, проведення позакласної роботи, зв'язків з батьками, пропаганди педагогічних і предметних знань, передбачає участь учителя в методичній роботі загальноосвітнього закладу, міста, регіону, обмін досвідом, підвищення рівня багатовимірності, методичної підготовки та наукової компетенції в певній галузі.

Зрозуміло, що вчитель у багатомовному середовищі незалежно від спеціалізації має демонструвати високий рівень правильності українського мовлення, мовленнєву майстерність у всіх видах і формах

професійного спілкування. Високі вимоги до рівня грамотності українського мовлення вчителів усіх шкільних дисциплін – це запорука реалізації мовної політики держави. У той час, коли Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти орієнтує школу на забезпечення комунікативної (мовленнєвої та мовної) компетенції учня, педагоги-гуманітарії не можуть залишатися осторонь від розв'язання культуромовних проблем. Мовлення вчителя, як засіб впливу, навчання й виховання, набуває особливої ваги на уроках мовно-літературної, суспільствознавчої та естетичної галузей (історії рідного краю, історії України, всесвітньої історії, права, економіки, філософії, громадянської освіти, музики, етики й естетики тощо).

Аналіз останніх джерел і публікацій. В умовах українсько-російської двомовності південно-східного регіону України, АР Крим, міста Севастополя українське граматично правильне мовлення вчителя є зразком для учнів, одним із вагомих засобів впливу на формування їхньої мовленнєвої культури незалежно від типу навчального закладу, з українською чи російською мовою навчання.

Питання культури мовлення фахівця традиційно пов'язується з проблемою оволодіння нормами літературної мови, а тому основним поняттям, на яке спираємося у нашій роботі, є поняття граматичної норми.

Дослідженню мовних норм присвячено праці багатьох українських і російських мовознавців. До проблеми граматичної норми зверталися дослідники в різні періоди розвитку мовознавчої науки, ця проблема висвітлювалася в дослідженнях О.Ахманової, Ю.Бельчикова, В.Виноградова, Б.Головіна, К.Горбачевича, В.Іцковича, Є.Істріної, В.Костомарова, С.Ожегова, Л.Скворцова та ін. В українському мовознавстві слід відзначити праці Н.Бабич, І.Білодіда, А.Коваль, М.Пентилюк, М.Пилинського, О.Синявського.

Загалом норма мови як центральне поняття теорії культури мовлення – одна із складних проблем. Її багатовимірність і різноплановість визначається чинниками як власне лінгвістичними, тобто внутрішньомовними, так і об'єктивно-історичними, культурно-соціологічними.

Норму розглядають як певну стійку сукупність чи комплекс мовних засобів, що регулярно вживаються в тій чи іншій сфері комунікації (В.Кодухов, С.Ожегов, Л.Скворцов) [7, с. 11]. А. Головін дає коротке, узагальнюючого характеру визначення норми: «Норма – це якість мовної структури, що функціонує, яка створюється колективом, який її використовує завдяки постійно діючим потребам у взаєморозумінні» [3, с. 20]. Близькі до такого розуміння й українські мовознавці. Так, у Енциклопедії «Українська мова» мовні норми визначаються як «закріплені в практиці зразкового використання мовні варіанти (у галузі вимови, слововживання, граматичних та інших мовних засобів), які найкраще й найповніше із числа співіснуючих виконують свою суспільну роль» [12, с. 420]. Такі твердження свідчать, що науковці визнають тісний взаємозв'язок і нерозривну єдність лінгвістичної природи норми та її суспільної зумовленості.

На зумовленість мовних норм суспільною практикою їх використання вказують й інші мовознавці. Так, під нормою, як стверджує Н. Бабич, розуміють «загальноприйнятий звичай вимовляти, змінювати, записувати слово» [1, с. 70]. Найточнішим, на нашу думку, є визначення М.Пилинського: «Норма літературної мови – це реальний, історично зумовлений і порівняно стабільний мовний факт, що відповідає системі та нормі мови й становить найкращий варіант, відібраний суспільством на певному етапі його розвитку із співвідносних фактів загальнонародної (національної) мови в процесі спілкування» [9, с. 94].

Результати дослідження та їх обговорення. Отже, граматична мовна норма — це зразкове, прийняте у мовленнєвій практиці народу, регулярно відтворюване вживання граматичних одиниць, що відповідають граматичній системі й структурі. З огляду на суспільну зумовленість граматичної норми, дотримання норм є обов'язковою умовою для всіх носіїв літературної мови, що забезпечує певний стандарт мовлення, необхідний для успішного здійснення комунікації.

Розуміння норми як зразкового використання мовних засобів є важливим для нашого дослідження: у двомовному середовищі дотримання вчителем граматичних норм – це забезпечення виховного та розвиваючого впливу мовного середовища в умовах освітнього закладу.

Норми мови звичайно співвідносяться з рівнями мовної структури, але не ототожнюються з ними. Граматичні норми діють як в усному, так і в писемному мовленні, вони регулюють уживання граматичних одиниць мови відповідно до граматичної будови мови. Граматична норма визначається системою словоформ, абстрактними граматичними значеннями, морфологічними категоріями й лексико-граматичними розрядами слів, а також охоплює явища, пов'язані з функціонуванням слова в реченні, синтаксичними зв'язками й відношеннями речень, словосполучень і членів речення, правилами побудови простого й складного речень тощо. Граматичні норми прийнято поділяти на морфологічні, що регулюють вибір варіантів морфологічної форми слова і варіантів її поєднання з іншими словами, та синтаксичні норми — регулюють вибір варіантів побудови простих і складних речень.

Вивчення робіт вчених К.Бактеєва, Л.Білоцерковської, В.Іцковича, В.Костомарова, Г.Степанова, А.Супруна дало підстави визначати існування двох типів граматичних норм: перший – ті, що визначаються граматичною системою (будовою мови), і другий – ті, що зумовлені структурою (реальною

практикою використання мови). Як зазначав В. Іцкович, система мови визначає моделі, а структура окрім того містить ще й списки, які характеризують реальне наповнення моделей, розподіл мовних утворень між різними моделями [5, с. 32]. Якщо граматична система містить два різновиди мовних явищ: ті, що об'єднані загальними формулами, та ті, що не можуть бути визначені певними правилами, їх творення й вживання визначається для кожного факту мови у словниковому порядку, тобто списком, тому доцільно (на нашу думку) і визначати два типи граматичних норм. До першого типу граматичних норм слід віднести моделі, що охоплюють живі, продуктивні для сучасної мови явища, які регулюються загальним для всіх явищ правилом. До другого типу граматичних норм належать такі, вживання яких відбиває об'єктивну традицію і регулюється словником (списком): вживання низки граматичних форм є фактом словника (визначається списком, а не моделлю).

Для остаточного розподілу граматичних норм на два типи ми використали прийняті у лінгвістиці поняття імперативних і диспозитивних норм [11, с. 19], ще дозволило виділити граматичні імперативні й граматичні диспозитивні норми.

Таблиця 1
Типи граматичних норм

<i>Тип норми</i>	ІМПЕРАТИВНІ	ДИСПОЗИТИВНІ
<i>Характеристика</i>		
1	2	3
<i>Відповідають</i>	граматичній системі	граматичній системі
<i>Визначаються</i>	граматичною системою (будовою)	граматичною структурою
<i>Вживання обмежуються</i>	не обмежується	обмежуються практикою вживання

<i>Вживання регулюється</i>	моделями	списком
<i>У виборі правильної форми мовець орієнтується на</i>	загальне правило	словник
<i>Ступінь обов'язковості</i>	обов'язкові реалізації	не так суворо, як імперативні
<i>Значення порушення</i>	виводить мовця за межі мовного середовища, свідчить про незнання мови	свідчить про низький рівень мовної культури
<i>Приклади</i>	<ul style="list-style-type: none"> • норми відмінювання, дієвідмінювання, • творення дієслів минулого часу чоловічого роду за допомогою суфікса -в (на відміну від російського -л), • вживання закінчення -і у іменниках жіночого роду у давальному і місцевому відмінку однини (на відміну від російського -е) • норми утворення форми називного відмінка множини у іменників чоловічого роду • норми оформлення синтаксичного зв'язку узгодження в граматичному роді, числі 	<ul style="list-style-type: none"> • вживання закінчення -а (-я), -у (-ю) у іменни-ках чоловічого роду II відміни в родовому відмін-ку • вживання закінчень -ів, -ей та нульового при творенні родового відмінка множини • творення окремих форм кличного відмінка іменника • норми оформлення синтаксичного зв'язку керування в окремих випад-ках • вживання прийменникових сполук

Граматичні імперативні норми визначаються граматичною системою мови, відрізняють одну мовну систему від іншої, забезпечують її окремішність і своєрідність – це обов'язкові реалізації, що впливають із можливостей системи, їх порушення виводить мовця за межі мовного

середовища Такі норми обов'язкові й не мають винятків, їх порушення означає вихід за межі системи, тобто не тільки за межі того, що реально існує у мові, а й за межі того, що може існувати. Порушення цих норм означає вживання утворень не лише неіснуючих, а й неможливих у мові, вони свідчать про незнання мови, такі відхилення від норми традиційно оцінюються як «неправильні» – порушення норм дієвідмінювання, відміни, керування, узгодження в граматичному роді, числі тощо.

Грамматичні диспозитивні норми – це рекомендації, які даються з опорою на структуру (структурні відношення), вони також обов'язкові, але відступ від них іноді є не таким очевидним, як порушення норм першого типу: у тих випадках, коли мовець вживає форму чи конструкцію, яка допускається системою мови, але відсутня в її структурі, тобто використовується граматична форма мовної одиниці, що теоретично не вступає у протиріччя з основними законами мови, форма, що могла б бути, але не є зразковою, поширеною, закріпленою. Диспозитивні норми мають культурно-історичний характер і регулюються практикою використання та кодифікацією (закріпленістю у словниках, нормативних граматиках). Ці норми уточнюються, видозмінюються або відмінюються на чергових етапах кодифікації. Порушення диспозитивної граматичної норми найчастіше пов'язані з недостатньою обізнаністю мовця з особливостями граматичної структури мови, її реальним наповненням, коли утворюється граматична форма, що можлива, відповідає мовній системі, але не прийнята (некодифікована) для певної мовної одиниці, отже порушує диспозитивну норму: *на першому поверху (замість поверсі), Грице (замість Грицю), Настю (замість Насте).*

Слід врахувати, що мовна система створює чисельні можливості, проте не всі вони реалізуються у мовленні, а залишаються й такі, що не вживаються, проте теоретично можуть існувати. Так, наприклад, система

передбачає, що форма родового відмінка множини для іменників чоловічого роду з основою на приголосний може утворюватися за допомогою закінчення –ів (-їв), в окремих випадках нульового закінчення або -ей (солдатів, болгар, гостей), отже система визначає три можливих способи творення словоформи, а структура як реалізована система вже визначає, які закінчення має той, чи інший іменник. Якщо мовець утворює словоформу, використовуючи інше закінчення, то порушує граматичну імперативну норму (наприклад, часто чуємо «товаришов», «солдатов», «робітников», «грузинов»). А у випадках вживання словоформ типу «морей», «солдат», «товаришей», «болгарів», слід говорити про порушення диспозитивних норм.

Засвоєння імперативних норм в умовах двомовного середовища вимагає від мовця знання загальних правил граматичної будови української мови, наприклад: творення дієслів минулого часу чоловічого роду за допомогою суфікса –в (на відміну від російського –л), уживання закінчення –і у іменниках жіночого роду в давальному і місцевому відмінку однини (на відміну від російського –е) тощо. Ці норми не мають відхилень, винятків, всі вживання регулюються певними моделями. При вивченні імперативних норм у двомовному середовищі слід насамперед приділяти увагу засвоєнню моделей творення граматичних форм, що відрізняють українську мову від російської: вживання іменників у формі кличного відмінка, відмінювання іменників IV відміни, вживання прикметників вищого й найвищого ступенів порівняння, вживання відмінкових форм числівників на позначення десятків, складної форми дієслів майбутнього часу тощо.

Якщо, засвоюючи імперативні норми у двомовному середовищі, студент може певною мірою орієнтуватися на зразкове українське живе мовлення, на радіомовлення, телебачення, то у роботі над диспозитивними нормами найкращим порадиником є словники та

довідники, адже у живому мовленні, і у художній літературі (із стилістичною метою) ці норми з різних причин часто порушуються.

Дотримання диспозитивних норм є досить складним, адже мовець має знати так звані «списки», що обмежують можливості системи, визначають структуру і відбивають прийняту практику використання мовних одиниць. Так, наприклад, граматична будова мови передбачає, що родовий відмінок іменників чоловічого роду II відміни може утворюватися за допомогою закінчень -а (-я) або -у (-ю), але мовна структура (мовні моделі) визначають, які іменники мають закінчення -у (-ю), а які -а (-я). У науковій літературі щодо творення подібних словоформ виробився підхід розрізняти іменники з абстрактним значенням, назви конкретних, чітко окреслених понять, що дозволяє полегшити опис норми та запам'ятовування списку. Лінгвісти та лінгводидакти пропонують семантичне групування іменників для полегшення орієнтації мовця у цій нормі, проте подібні спроби не охоплюють усі випадки вживань, як наприклад, іменники на позначення одиниць вимірювання часу мають закінчення -а (тижня, місяця), окрім іменників віку, року, або назви колективних форм діяльності, ігор, танців повинні мати закінчення -у (тенісу, футболу, вальсу), але разом з тим правильними є форми козака, гопака.

Висновки. Таким чином підсумуємо: для досягнення високої мовленнєвої культури майбутній педагог має добре знати граматичну будову (систему) мови та граматичну структуру, вивчити відповідні мовній системі граматичні правила (моделі), а також має бути обізнаним із так званими «списками» – фактами словника. Оволодіння такою сукупністю знань та формування відповідних граматичних умінь становить значні труднощі для мовців у неоднорідному мовному середовищі: у випадках, коли українська засвоюється паралельно з російською або як друга мова. Щоб створити сприятливі умови для вироблення граматично правильного мовлення, засвоєння граматичних норм, що регулюються правилами й

списками, слід особливу увагу приділяти навчальному (дидактичному) матеріалу: зразкам для спостереження над мовою й мовленням, для імітації, аналізу, для самостійних вправ тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бабич Н.Д. Основи культури мовлення / Н.Д.Бабич. – Львів: Світ, 1994. – 230 с.
2. Ганич Д.І. Словник лінгвістичних термінів / Д.І.Ганич, І.С.Олійник. – К.: Вища шк., 1985. – 360 с.
3. Головин Б.Н. Основи культури речі: учебник для вузов / Б.Н.Головин. – М.: Высшая школа, 1988. – 320 с.
4. Горбачевич К.С. Нормы современного русского литературного языка / К.С.Горбачевич. – М.: Просвещение, 1975. – 240 с.
5. Ицкович В.А. Норма и её кодификация / В.А.Ицкович // Актуальные проблемы культуры речи / Под ред. В.Г.Костомарова и Л.И.Скворцова. – М., 1970. – С. 9 – 40.
6. Коваль А.П. Культура української мови / А.П.Коваль. – К.: Наукова думка, 1968. – 194 с.
7. Кодухов В.И. Введение в языкознание / В.И.Кодухов. – М.: Высшая школа, 1987. – 288 с.
8. Пентилюк М. Культура мови і стилістика / М. Пентилюк. – К.: Вежа, 1994. – 240 с.
9. Пилинський М.М. Мовна норма і стиль / М.М.Пилинський. – К.: Наукова думка, 1978. – 288 с.
10. Синявський О. Норми української літературної мови / О. Синявський. – К.: Стейт коледж, 1967. – 364 с.
11. Скворцов Л.И. Теоретические основы культуры речи / Л.И.Скворцов. – М.: Наука, 1980. – 352 с.
12. Українська мова: енциклопедія. – К.: Вид-во “Укр. енцикл.” ім. М.П.Бажана, 2004. – 824 с.

АНОТАЦІЯ

Попова О.А. Оволодіння граматичними нормами української мови як умова підготовки фахівця в умовах полікультурного середовища. Стаття присвячена проблемам мовної та мовленнєвої підготовки майбутніх учителів у багатовимірному середовищі Криму. Оволодіння граматичними нормами визначається як важлива умова мовленнєвої культури фахівця.

Ключові слова. *Майбутній учитель, культура, мовленнєва культура фахівця, граматичні норми.*

АННОТАЦИЯ

Попова А.А. Овладение грамматическими нормами украинского языка как условие подготовки специалиста в условиях поликультурной среды. Статья посвящена проблемам языковой и речевой подготовки будущих учителей в условиях поликультурной ситуации Крыма. Овладение грамматическими нормами украинского языка определяется как важнейшее условие речевой культуры специалиста.

Ключевые слова. *Будущий учитель, культура, речевая культура специалиста, грамматические нормы.*

SUMMARY

Popova A.A. Mastering the grammatical rules of the Ukrainian language as a prerequisite for training in a multicultural environment. The paper presents the problems of language and speech training of future teachers in the multicultural conditions of Crimea. The knowledge of grammar standards of Ukrainian language is shown as a component of speech habits of future professionals.

Key words. *Future teachers, the culture, a culture specialist speech and grammatical rules.*